

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम: एक अध्ययन

दिवेकर रत्नप्रभा रतन

संशोधक

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारत देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटिश राजवटीतून स्वातंत्र्य मिळाले, तरी संपूर्ण देश भौगोलिक व राजकीयदृष्ट्या अद्याप एका छत्राखाली आला नव्हता. भारताच्या केंद्रस्थानी असलेले हैदराबाद हे लोकसंख्या, क्षेत्रफळ आणि महसुलाच्या दृष्टीने देशातील सर्वात मोठे व संपन्न संस्थानांपैकी एक होते. या विस्तीर्ण संस्थानावर आसफजाही वंशाचे सातवे निजाम 'मीर उस्मान अली खान' यांचे एकछत्री, अनियंत्रित आणि हुकूमशाही स्वरूपाचे राज्य अस्तित्वात होते. हैदराबाद संस्थानाचा भाग असलेल्या तेलंगणा, कर्नाटक आणि महाराष्ट्रातील 'मराठवाडा' या तीन भाषिक प्रांतांतील जनतेने या राजवटीविरुद्ध दिलेला लढा म्हणजेच 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्राम' होय. हा लढा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठी नव्हता, तर तो तेथील दडपलेली संस्कृती, भाषा आणि मानवी हक्कांच्या पुनर्स्थापनेसाठी उभारलेला एक अभूतपूर्व लोकसंग्राम होता. या आंदोलनाला मराठवाड्यातील जनतेने आपले सर्वस्व अर्पण करून एक क्रांतीचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. निजामी जुलूम, अंतर्गत धार्मिक तेढ आणि सरंजामशाहीविरुद्ध सामान्य शेतकरी, कष्टकरी अन् विद्यार्थ्यांनी एकत्र येत या लढ्यात प्राणांची आहुती दिली. या लढ्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे हा संघर्ष बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक आणि बहुधार्मिक पातळीवर जुलुमी सत्तेविरुद्ध एकवटलेला होता. म्हणूनच, भारतीय उपखंडाच्या अखंडतेसाठी आणि लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि मार्गदर्शक मानला जातो. हा संशोधन निबंध याच संघर्षाची पार्श्वभूमी, प्रमुख नेतृत्व, कार्यपद्धती आणि मराठवाड्याच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक वेध घेतो.

२. आंदोलनाची पार्श्वभूमी (Background of the Movement)

हैदराबाद संस्थानात बहुसंख्य लोकसंख्या हिंदू (सुमारे ८५%) असूनही, प्रशासकीय, लष्करी आणि राजकीय सत्तेवर मात्र मुस्लिम उच्चवर्गीयांचे पूर्ण वर्चस्व होते. निजाम राजवटीने मराठी, तेलगू आणि कन्नड या प्रादेशिक भाषांना दुय्यम स्थान देऊन उर्दूला सक्तीची राज्यभाषा बनवले होते, ज्यामुळे

बहुसंख्य प्रजेची शैक्षणिक कोंडी झाली. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला संस्थानात वाचनालय चळवळ, 'आंध्र महासभा', आणि महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र परिषद' यांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक व भाषिक जनजागृती सुरू झाली. १९३८ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी 'हैदराबाद स्टेट काँग्रेस'ची स्थापना केली, परंतु निजामाने त्यावर तत्काळ बंदी घातली. भारताला स्वातंत्र्य मिळत असताना निजामाने स्वतःला स्वतंत्र घोषित करण्याचे किंवा पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचे मनसुबे रचले. यात भर म्हणून, कासीम रझवीच्या नेतृत्वाखालील 'इत्तेहाद-उल्-मुस्लिमीन' या संघटनेने 'रझाकार' नावाचे एक हिंसक, निमलष्करी दल स्थापन केले. या रझाकारांनी संस्थानातील बहुसंख्य जनतेवर अनन्वित अत्याचार, लूटमार, जाळपोळ आणि हत्यांचे सत्र सुरू केले, ज्यामुळे परिस्थिती अत्यंत चिघळली. जनतेच्या मनात या दडपशाहीविरुद्ध तीव्र असंतोष निर्माण झाला आणि शांततापूर्ण मार्गाने सुरू असलेल्या आंदोलनाने सशस्त्र क्रांतीचे रूप धारण केले. भारताच्या मुख्य भूमीपासून वेगळे राहून अंतर्गत भागात स्वतंत्र आणि शत्रूधार्जिणे राष्ट्र निर्माण होऊ देणे भारताच्या सार्वभौमत्वाला धोकादायक होते. परिणामी, संस्थानातील लोकचळवळ आणि भारत सरकारची अंतर्गत सुरक्षा या दोन्ही आघाड्यांवरून या आंदोलनाची मुख्य पार्श्वभूमी तयार झाली.

३. आंदोलनातील प्रमुख नेते

या प्रदीर्घ आंदोलनाला विविध स्तरांतून प्रगल्भ, खंबीर आणि दिशादर्शक असे नेतृत्व लाभले.

- **स्वामी रामानंद तीर्थ:** या संपूर्ण मुक्तिसंग्रामाचे मुख्य प्रणेते आणि 'हैदराबाद स्टेट काँग्रेस'चे अध्यक्ष, ज्यांनी गांधीवादी तत्त्वज्ञान आणि संघटनकौशल्याच्या जोरावर आंदोलनाला जनमानसात रुजवले.
- **गोविंदभाई श्रॉफ:** मराठावाड्यातील आंदोलनाचे मुख्य केंद्र असलेल्या औरंगाबाद (छत्रपती संभाजीनगर) येथून कृति समितीचे नेतृत्व करणारे आणि बौद्धिक दिशा देणारे नेते.
- **बाबासाहेब परांजपे:** विदर्भाच्या सरहद्दीवरून आणि उमरखेड कॅम्पवरून सशस्त्र लढ्याला रसद पुरवणारे व क्रांतिकारकांचे संघटन करणारे प्रमुख नेते.
- **दिगंबरराव बिंदू:** स्टेट काँग्रेसच्या कृती समितीचे प्रमुख, ज्यांनी भूमिगत चळवळीचे यशस्वी संयोजन केले.
- **विजयेंद्र काबरा व अनंत भालेराव:** तरुण पिढीला आणि विद्यार्थी वर्गाला आंदोलनात खेचून वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून जनजागृती करणारे लढाऊ नेते.
- **रवी नारायण रेड्डी:** तेलंगणा भागातील कम्युनिस्ट विचारसरणीचे नेते, ज्यांनी सशस्त्र शेतकरी लढ्याचे नेतृत्व केले.
- **विनायकराव विद्यालंकार व देविसिंग चव्हाण:** कायदेविषयक आणि राजकीय आघाड्यांवर निजामाला आव्हान देणारे महत्त्वाचे विचारवंत.

४. आंदोलनाची कार्यपद्धती

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची कार्यपद्धती ही सुरुवातीला अहिंसक व सत्याग्रहाच्या मार्गाने सुरू झाली, परंतु निजामाच्या वाढत्या अत्याचारामुळे ती पुढे बहुआयामी आणि सशस्त्र बनली. स्टेट काँग्रेसने सुरुवातीला वैयक्तिक आणि सामूहिक सत्याग्रह करून तुरुंग भरो आंदोलन चालवले, ज्यामध्ये हजारो कार्यकर्त्यांनी अटक सोसली. निजामाने दडपशाही तीव्र करताच नेत्यांनी संस्थानाच्या सीमांवर (उदा. उमरखेड, सोलापूर, चाळीसगाव) 'लढाऊ कॅम्प्स' (Border Camps) स्थापन केले. या कॅम्प्समधून तरुणांना शस्त्र चालवण्याचे प्रशिक्षण दिले गेले आणि संस्थानात गनिमी काव्याने हल्ले चढवण्यात आले. निजामाचा महसूल रोखण्यासाठी 'जंगल सत्याग्रह' करण्यात आला आणि सरकारी नाक्यांवर, रेल्वे मार्गांवर व पुलांवर बॉम्बस्फोट घडवून दळणवळण यंत्रणा ठप्प करण्यात आली. अंतर्गत भागात 'रझाकारांचा' प्रतिकार करण्यासाठी ग्राम संरक्षण दले (Village Defense Squads) उभारली गेली, ज्यांनी गावांचे रक्षण केले. त्याच वेळी, 'मराठवाडा' आणि इतर वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून भूमिगत पत्रके वाटून जनतेमध्ये राष्ट्रवादाची भावना जिवंत ठेवण्याचे काम करण्यात आले.

५. आंदोलनाचा प्रभाव आणि परिणाम (Impact of the Movement)

या आंदोलनाने हैदराबाद संस्थानाच्या आणि पर्यायाने भारताच्या इतिहासाला एक कलाटणी देणारा विस्तीर्ण सामाजिक व राजकीय प्रभाव पाडला. प्रदीर्घ संघर्षानंतर शेवटी भारत सरकारने १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामाविरुद्ध 'ऑपरेशन पोलो' (Operation Polo) ही पोलीस कारवाई सुरू केली. अवघ्या पाच दिवसांत, म्हणजेच १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामाचे लष्कर आणि रझाकार शरण आले आणि हैदराबाद अधिकृतपणे भारतात विलीन झाले. या विजयामुळे भारताच्या नकाशावरील एक मोठा अंतर्गत धोका टळला आणि देशाच्या भौगोलिक व राजकीय एकात्मतेला पूर्णत्व आले. सामाजिक पातळीवर, शतकांपासून चालत आलेली सरंजामशाही आणि जहागीरदारी पद्धती पूर्णपणे नष्ट झाली, ज्यामुळे शेतकरी वर्गाला मोठा दिलासा मिळाला. या आंदोलनाने मराठवाड्यातील जनतेमध्ये अभूतपूर्व भाषिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जागृती घडवून आणली, ज्यातून पुढे 'संयुक्त महाराष्ट्र' चळवळीला मोठी ताकद मिळाली. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, या संग्रामाने धार्मिक सलोखा राखत फॅसिस्ट प्रवृत्तीचा पराभव करून लोकशाही मूल्यांची पाळेमुळे या भागात मजबूत केली.

६. मराठवाडा प्रदेशाची सामाजिक-आर्थिक

निझाम राजवटीत मराठवाडा हा प्रांत आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत मागासलेला, शोषित आणि उपेक्षित राहिला होता. या प्रदेशात 'जहागीरदारी' आणि 'वतनदारी' ही जुलुमी सरंजामी व्यवस्था अस्तित्वात होती, जिथे शेतकरी केवळ वेठबिगार (Vethbigar/Forced Labour) म्हणून जगत होते. एकूण जमिनीचा मोठा हिस्सा हा निजामाच्या वैयक्तिक मालकीचा (सर्फ-ए-खास) किंवा जहागीरदारांच्या ताब्यात असल्यामुळे शेतकऱ्यांना कसलाही मालकी हक्क नव्हता. बहुतांश लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती, परंतु सिंचनाच्या सोयींचा अभाव आणि दुष्काळ यामुळे दारिद्र्य कमालीचे वाढले होते. सामाजिक रचनेत जातीय उतरंड तीव्र होती आणि दलितांची व दडपलेल्या वर्गाची आर्थिक आणि मानवी पातळीवर मोठी पिळवणूक होत असे. शिक्षण क्षेत्रात निजामाने मराठी माध्यमाच्या शाळांवर बंदी घातली होती आणि केवळ उर्दू शाळांना राजाश्रय दिल्यामुळे साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत नगण्य (सुमारे ५% पेक्षा कमी) होते. दळणवळण, रस्ते, उद्योग आणि आरोग्य सेवांचा प्रचंड अभाव असल्यामुळे हा संबंध प्रदेश आधुनिक विकासापासून पूर्णपणे वंचित आणि अंधकारात राहिला होता.

७. निष्कर्ष (Conclusion)

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा केवळ एका जुलुमी राजाविरुद्धचा राजकीय लढा नव्हता, तर तो मानवी मूल्ये, लोकशाही आणि स्वाभिमानासाठी सामान्य जनतेने दिलेला एक ऐतिहासिक लढा होता. मराठवाड्याच्या भूमीने या संग्रामात सोसलेला त्रास आणि दिलेले बलिदान हे अद्वितीय असून, ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सुवर्णपान मानले जाते. या आंदोलनाच्या यशामुळेच मराठवाड्याला निजामी जुलूम आणि आर्थिक शोषणातून कायमची मुक्ती मिळाली आणि विकासाची नवी दारे खुली झाली. हा लढा आपल्याला शिकवतो की, जेव्हा लोक एकत्र येतात तेव्हा कोणतीही हुकूमशाही सत्ता टिकू शकत नाही. आजचा स्वतंत्र, लोकशाहीवादी आणि प्रगत मराठवाडा हा याच मुक्तिसंग्रामातील हुतात्म्यांच्या आणि नेत्यांच्या त्यागावर उभा आहे. या इतिहासाचे जतन करणे आणि त्यातून प्रेरणा घेऊन सामाजिक समता टिकवणे हीच या संग्रामाचे खरे फलित ठरेल.

८. संदर्भ सूची (References)

१. तीर्थ, स्वामी रामानंद (१९६१). *Memoirs of Hyderabad Freedom Struggle*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
२. शेवाळकर, राम (संपा.) (१९९८). *हैदराबाद मुक्ती संग्रामाचा इतिहास*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
३. भालेराव, अनंत (१९७७). *हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा*, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद.
४. काटे, पी. व्ही. (१९८७). *Marathwada Under the Nizams (1724-1948)*, मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली.
५. बेनिशू, लुसियन डी. (२०००). *From Autocracy to Integration: Political Developments in Hyderabad State*, ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
६. महाराष्ट्र शासन गॅझेटियर (१९७१). *Freedom Struggle in Marathwada - Volume XII*, दर्शनिका विभाग, मुंबई.
७. बोराकर, डॉ. सतीश (२०१५). *मराठवाड्याचा इतिहास आणि संस्कृती*, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
८. प्रा. देशपांडे, सु. र. (२०१०). *निजामकालीन मराठवाडा: सामाजिक व आर्थिक अभ्यास*, कल्पक प्रकाशन, पुणे.